

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԸ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԲԱՆ

ԲԱԳՐԱՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում արծարծվում են գրական արևելահայերենի քերականության այն հիմնահարցերը, որոնց վերաբերյալ մոտ հարյուր տարի առաջ մեծանուն գիտնական Մանուկ Աբեղյանն իր հիմնավոր տեսակետներն է հայտնել և դա արել է իմաստաբանական, տրամաբանական լեզվաբանության սկզբունքներով: Խոսքը վերաբերում է հատկապես այսպես կոչված «անկախ դերբայները» ինքնուրույն բառեր համարելուն, բայի սեռը հակադրության երկու եզրով սահմանելուն, բայածանցներով ինքնուրույն բառեր ստեղծելուն, հարացույցում հինգ, շարակարգում ութ հոլով ընդունելուն և այլն: Մրանք անկյունաքարային նշանակություն ունեն ինչպես բառագիտության, այնպես էլ քերականության համար:

Հարաբերակցային տեսության հիմնադիրներ Է. Ադայանն ու Գ. Ջահուկյանը, կառուցվածքային լեզվաբանության նվաճումների վրա հիմնվելով, զարգացրել են նրա տեսության դրույթները հատկապես բայանունների, խոնարհման համակարգի, կերպի քերականական կարգի, հոլովների քանակի շուրջ: Ցավալի է, որ հայերենագիտության այս նվաճումները գրական արևելահայերենի նորմատիվ քերականության մեջ տեղ չեն գտել:

Բանալի բառեր – բառերի տեսակներ, գործառական ածանցներ, բայանուններ, անցողականություն-անանցողականություն, բայածանցներ, սեռի կարգ, կերպի քերականական կարգ, հարացույց, շարակարգ, հոլովների թիվը

Բազմավաստակ գիտնական Մ. Աբեղյանի գրիչն այնքան բեղուն է, որ նրա գիտական ժառանգության վերաբերյալ գոյություն ունեցող հետազոտությունների թվարկումը նույնիսկ կարող է լիարժեք չլինել: Մեծանուն գիտնականի ստեղծած տեսությունը տասնամյակներ շարունակ հայերենագետների ու-

* **Բագրատ Ներսիսյան** – ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ

Bagrat Nersisyan – доцент кафедры армянского языка ЕГУ

Bagrat Nersisyan – Associate Professor of the Armenian Language Department at YSU

Էլ. փոստ՝ nersisyanbagrat@ysu.am ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7102-3563>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 06.02.2024

Գրախոսվել է՝ 13.02.2024

Հաստատվել է՝ 14.02.2024

© The Author(s) 2024

սումնասիրության կենտրոնում է եղել, նաև՝ նրանց հետազոտությունների առանցքը: Թերևս, այլ կերպ չէր կարող լինել, քանի որ Մ. Աբեղյան տեսաբանը հիմնավորապես անդրադարձել է մեր լեզվի բոլոր մակարդակներին և փիլիսոփայի միայն իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ իր մնայուն խոսքն է ասել հայերենագիտության մեջ: Մեծ ցավով է պետք նշել, որ վիթխարի վաստակի տեր գիտնականը չարաբաստիկ հանգամանքների պատճառով հետևորդների բանակ չի ունեցել, մինչդեռ պիտի ունենար: Կուռ տրամաբանությամբ ստեղծված նրա տեսությունը, որի հիման վրա են այլ տեսություններ առաջացել, նույնիսկ ոչ լեզվաբանական տերմինով «ֆորմալիստական» են հորջորջվել: Իմացաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները պարզապես մեկուսացրել են ու ասպարեզից հանել մեծ գիտնականի ստեղծած գիտական քերականությունը: Դրա հետևանքն այն է, որ մինչև օրս քսանմեկերորդ դարի առաջին քառորդը, դպրոցներում և բուհերում դասավանդում են անցյալ դարի երեսնական թվականների իմացաբանական քերականություն:

Տպավորությունն այնպիսին է, թե նույնիսկ հարաբերակցային տեսություն գոյություն չի ունեցել մեզանում: Ճիշտ է, ցավոք, մեծ գիտնականներ է. Աղայանն ու Գ. Ջահուկյանը դպրոցական ու բուհական դասագրքեր չեն գրել իրենց տեսության հիման վրա, բայց նրանց մենագրություններն ինչպե՞ս կարելի է անտեսել. ի վերջո, հարաբերակցային տեսության հիմքը Մ. Աբեղյանի տեսությունն է:

Ջարմանալին ու անհասկանալին նաև այն է, որ երեսնական թվականների երկրորդ կեսից հետո մեր մեծ գիտնականների տեսության հետևորդները հիմնականում հողվածներով են անդրադարձել նրանց կարևորագույն դրույթներին՝ բացառյալ որոշ աշխատություններ: Դպրոցական և բուհական դասագրքերից կարելի է ստանալ տպավորություն, թե, իբր, երեսնական թվականներից հետո հայերենագիտությունն ընդհանրապես չի զարգացել:

Իրականում այդպես չէ, և ժամանակն է, որ իրենց դարը վաղուց ապրած և տրամաբանական քերականություն ու լեզու չուսուցանող դպրոցական ու բուհական դասագրքերը դուրս գան ասպարեզից և տեղը զիջեն նոր դասագրքերին, որոնք ժամանակակից լեզվաբանության չափանիշներին համապատասխանող դասագրքեր կլինեն: Ուրիշ լեզուների համար դա արդեն վաղուց են արել ու անում են: Պատահական չէ, որ մեզանում, ի տարբերություն ուրիշների, տիպաբանական, զուգադրական ուսումնասիրությունները թափ չեն առնում. դրա պատճառը եղած քերականությունն է, որը հնարավորություն չի տալիս զուգադրելու համարժեք լեզվական միավորներ և անելու ճշմարիտ գիտական եզրակացություններ:

Մ. Աբեղյանի տեսությունը, ինչպես նաև է. Աղայանի և Գ. Ջահուկյանի հարաբերակցային տեսությունը զարգացնելու դեպքում հնարավոր է հայերենագիտությունը՝ կոնկրետ արևելահայերենի քերականությունը, հասցնել ժամանակակից պահանջները բավարարելու աստիճանի: Կառուցվածքային լեզվա-

բանության մեր կարկառուն ներկայացուցիչները՝ Է. Աղայանն ու Գ. Ջահուկյանը, անցյալ դարի վաթսունական թվականներից մինչև դարավերջը հարաբերակցական տեսության նվաճումների շնորհիվ հայերենագիտությունը պահել են ժամանակի ամենաուսումնասիրված լեզուների մակարդակին, մեքենայական թարգմանության ասպարեզում իրենց անուրանալի ծառայությունն են մատուցել: Այսօր, արհեստական բանականության խնդիրներով պայմանավորված, աշխարհում թափ է առնում բովանդակային՝ տրամաբանական, իմաստաբանական լեզվաբանությունը (когнитивная лингвистика), իսկ մենք կարծես այլ մոլորակում ենք ապրում, մինչդեռ Մ. Աբեղյանի, Է. Աղայանի, Գ. Ջահուկյանի տեսությունների հիման վրա մենք այսօր կարող ենք ունենալ տրամաբանական, իմաստաբանական լեզվաբանության չափանիշներին համապատասխանող քերականություն:

Գուցե տարօրինակ թվա, որ մենք քսանմեկերորդ դարի լեզվաբանական ուղղությունը կապում ենք Մ. Աբեղյանի տեսության հետ, որը նա ստեղծել է մոտ մեկ դար առաջ: Իրականում մեծավաստակ գիտնականը հենց հարյուր տարի առաջ է ստեղծել տրամաբանական, իմաստաբանական քերականություն: Փորձենք համոզվել դրանում:

Սկսենք այսպես կոչված խոսքի մասերի դասակարգումից: Ջարմանալի է, բայց՝ փաստ: Տասնամյակներ շարունակ պնդում են, թե, իբր, Մ. Աբեղյանի դասակարգումը շարահյուսական է, թե, իբր, նրա տեսության համաձայն՝ խոսքի մասն ու նախադասության անդամը նույնն են: Հնարավոր է նման ծանր մեղադրանք հնչեցնել փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի հասցեին այն դեպքում, երբ նա բառագիտության իմաստաբանության մասում սահմանում է բառը որպես անուն, հասկացություն՝ որպես լեզվական ինքնուրույն, անկախ միավոր խոսքից դուրս: Խնդրեմ. «Բառն է նշանակություն ունեցող մեկ հնչյունը կամ մի քանի հնչյունների կապակցությունը»¹: «Բառերն իրենց նշանակությամբ (ըստ իմաստի – Բ. Ն.) բաժանվում են երկու խմբի. 1) գաղափար նշանակող բառեր, որոնցով մենք խոսում ենք. 2) զգացմունք ու կամք ցույց տվող բառեր, որոնք խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով՝ խոսքից դուրս են մնում:

Գաղափար կամ պատկերացում ցույց տվող բառերն իրենց նշանակությամբ բաժանվում են երկու խմբի. 1) բառեր, որոնք ունին նյութական նշանակություն, մեծ մասամբ նաև ձևական նշանակություն. դրանցից կազմվում է խոսքը, ուստի և կոչվում են խոսքի մասեր (բայ, գոյական, ածական, մակբայ), 2) բառեր, որոնք ունին միայն ձևական նշանակություն և խոսքի մեջ ինքնուրույն մաս չեն կազմում, ուստի և կոչվում են խոսքի մասնիկներ (կապ, շաղկապ):

Խոսքի մասերն իրենց նշանակության համեմատ, ինչպես տեսել ենք (մատնանշում է 13-րդ կետը. «Նյութական կամ իրական նշանակություն ունեցող բառերի երեք մեծ խմբեր - գոյական, ածական և բայ» - Բ. Ն.), լինում են՝

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 5:

1) Բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ և դեմք, միաժամանակ և ստորոգում, այսինքն վերագրումը դեմքին: Այս բառերը մենակ կազմում են մի խոսք և կոչվում են բայ:

2) Բառեր, որոնք ցույց են տալիս ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրև այդպիսին մտածված առարկաներ և կոչվում են գոյական, ինչպես՝ մարդ, ձի, ծառ:

3) Բառեր, որոնք ցույց են տալիս ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, որ մտածվում են՝

ա) իբրև առարկայից անբաժան, առարկայի բնության մեջ մշտապես կամ ժամանակավորապես գտնված մի որպիսություն, գործողություն, դրություն և այլն և կոչվում են ածական, օրինակ՝ բարի (մարդ), վազող (ձի), ծաղկած (ծառ).

բ) իբրև առարկայի հատկանիշից անբաժան մի հատկանիշ կամ իբրև հատկանիշի հատկանիշ (պարագա) և կոչվում են մակբայ, օրինակ՝ խիստ բարի (մարդ), արագ վազող (ձի), ձին արագ վազեց:

Գոյականները, ածականներն ու մակբայները իրենց կողմից ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու երկրորդական տեսակների՝ անուն և դերանուն: Անուններն ունին անփոփոխ, հաստատուն նշանակություն, իսկ դերանունները հաստատուն նշանակություն չունին, այլ ամեն անգամ նայելով թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անվան են ակնարկում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են: Անուններն էլ իրենց կողմից լինում են՝ անուն նեղ մտքով՝ թվական և դերբայ: Թվականն ունի թվի և համարքի գաղափար, դերբայը ցույց է տալիս բայիմաստ առանց դեմքի, իսկ անուն նեղ մտքով այն բաներն են, որոնք ոչ թիվ և ոչ էլ բայիմաստի գաղափար են ցույց տալիս: Արդ, բառերն (գոյական, ածական և մակբայ), ուրեմն, լինում են չորս տեսակ՝ անուն (նեղ մտքով), թվական, դերբայ և դերանուն: Այսպես՝

Ա. Գոյականները լինում են՝ 1. Անուն գոյական կամ գոյական անուն, հաճախ լոկ՝ անուն (տուն, փայտ, լավություն), 2. Թվական գոյական կամ գոյական թվական (տասնյակ, հիսնյակ, հարյուրյակ), 3. Դերբայ գոյական կամ գոյական դերբայ, կամ բայանուն, սովորաբար՝ անորոշ դերբայ (գնալ, ասել, գրել), 4. Դերանուն գոյական կամ գոյական դերանուն (ես, դու, նա, ինքը, սա, դա):

Բ. Ածականները լինում են՝ 1. Անուն ածական կամ ածական անուն (լավ, վատ, սև), 2. Թվական ածական կամ ածական թվական (մի, երկու, երեք, առաջին, երկրորդ, երրորդ), 3. Դերբայ ածական կամ ածական դերբայ կամ բայաձական (գրած, գրելու, գրող), 4. Դերանուն ածական կամ ածական դերանուն (այս, այդ, այն, սույն, դույն, նույն, իմ, քո, իր, մեր, ձեր):

Գ. Մակբայները լինում են՝ 1. Անվանական մակբայ (ազատորեն, քաջաբար), 2. Թվական մակբայ (երկիցս, երիցս), 3. Դերբայական մակբայ կամ բայական մակբայ (գալիս, գրելիս), 4. Դերանվանական մակբայ (աստ, անդ, ուր):

Խոսքի մասնիկներ՝ Ա. Կապակցական բառեր՝ 1. Կապեր, 2. Ստորադասական շաղկապներ, 3. Համադասական շաղկապներ, Բ. Եղանակական բառեր կամ մասնիկներ, Գ. Բացասական մասնիկներ՝ «ոչ», «չը», որոնցով կազմվում

են բացասական խոսքեր, Դ. Պատասխանական բառերը՝ «այո՛, ո՛չ»²:

Իր ընդդիմախոսներին պատասխանելու համար Մ. Աբեղյանը գրում է. «Ես իմ քերականությունների մեջ չեմ հիշատակել և չեմ առել «մասն բանի» և «մասունք -բանի» տերմինը, այլ գործածել եմ «բառերի տեսակներ»:

Ես իմ բազմամյա փորձից գիտեմ, որ միջնակարգ դպրոցն ավարտողներն անգամ հաճախ չեն հասկանում «մասունք -բանի» կամ «խոսքի մասեր» տերմինի նշանակությունը: Ինչո՞ւ այդպես: -Որովհետև «մաս» պիտի ասեն և «տեսակ» պիտի հասկանան: ... Ժամանակն է, որ խորհրդային իշխանության օրով դեն ձգվի այդ հնավանդ տերմինը ... և ասվի բառերի տեսակներ, ինչպես որ վաղուց գործածում են ֆրանսիական և գերմանական քերականությունների մեջ»³:

Կարծում ենք՝ պարզ երևաց, որ Մ. Աբեղյան փիլիսոփայական լեզվական իմաստակիր միավորը սահմանելիս չէր կարող դատողությունից հասկացություն գնալ. դա տրամաբանության օրենքներին կհակասեր: Ուրեմն միանգամայն օրինաչափ է, որ նա բառը սահմանում է բառագիտության իմաստաբանության բաժնում և հետո միայն առանձնացնում բառերի տեսակները: Սա նշանակում է, որ նրա որդեգրած սկզբունքը իմաստաբանական է և ոչ թե շարահյուսական, որ այսպես կոչված խոսքի մասերի դասակարգումը կամ, ավելի ստույգ, բառերի տեսակները տարրորոշելը բառագիտության խնդիրն է և ոչ ձևաբանության կամ, առավել ևս, շարահյուսության, որի դեպքում գործ կունենայինք նախադասության անդամները դասակարգելու հետ:

Այնուամենայնիվ, փորձենք հասկանալ, թե ինչն է պատճառը, որ մեծագույն տեսաբանի վերոհիշյալ դրույթները մեզանում քննադատության են ենթարկվել:

Համոզվեցինք, որ Մ. Աբեղյանը բառ է համարում գաղափար կամ պատկերացում, նյութական նշանակություն ունեցող լեզվական միավորները կամ, այլ կերպ ասած, հասկացությունները, որոնք առարկաների կամ հատկանիշների անուններ են: Դրանցից կազմվում է խոսքը՝ մտածությունը, ուստի և դրանք խոսքի մասեր են: Այստեղից է գալիս Մ. Աբեղյանի հանրահայտ արտահայտությունը՝ Մենք խոսում ենք բառերով, այսինքն՝ մտածում, միտք, խոսք ենք կազմում հասկացություններով և հետո միայն կարողանում խոսել, հաղորդակցվել: Առանց հասկացությունների, միայն խոսքի մասնիկներով մենք չենք կարող մտածել, խոսել, հաղորդակցվել, քանի որ, ըստ Մ. Աբեղյանի, դրանք զգացմունք ու կամք ցույց տվող բառեր են, որոնք, խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով, խոսքից դուրս են մնում, կան «...կապակցական բառեր, որոնք ծառայում են խոսքի մասերն ու խոսքերը միմյանց հետ կապելու զանազան հարաբերություններով... 1. կապեր, ... 2. ստորադասական շաղկապներ, ... 3. համադասական շաղկապներ ...»⁴:

Պարզ երևում է, որ խոսք, մտածություն, միտք, նախադասություն կազմում

² Նույն տեղում, էջ 127-131:

³ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ը, Եր., 1985, էջ 532:

⁴ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., էջ 130-131:

ենք բառերով, հասկացություններով, ուստի դրանք է խոսքի մասեր համարում Մ. Աբեղյանը, մինչդեռ դրանք կապակցող կապերն ու շաղկապները, ինչպես նաև եղանակական բառերը խոսքի մասնիկներ են, քանի որ միայն դրանցով մտածել, խոսել չենք կարող, մանավանդ եղանակական բառերով, որոնք ընդհանրապես խոսքից դուրս են: Հասկանալի է՝ վերջիններս խոսքի մեջ դիտարկելու տեսանկյունից է, որ դրանք խոսքի մասնիկներ է համարում՝ ընդգծելու համար էական տարբերությունը: Այստեղ խոցելին միայն այն է, որ դրանք էլ է բառ համարում: Մինչդեռ «խոսքի մասնիկ» բառակապակցությունը չի վեր հանում դրանց էությունը, այլ մատնանշում է խոսքի կազմում լինելու հանգամանքը:

Բառ է անվանում, ցավոք, նաև դերանունները, որոնք իրականում հասկացություններ չեն: Մակայն հետո դրանք բաշխում է համապատասխան բառերի միջև՝ հիմնավորելով, որ «անուններն ունին անփոփոխ, հաստատական նշանակություն, իսկ դերանունները հաստատուն նշանակություն չունին, այլ ամեն անգամ նայելով, թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անվան են ակնարկում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են»⁵:

Հասկացական իմաստ ունեցող բառերի աբեղյանական իմաստաբանական դասակարգումը մեծ գիտնականի խոշոր ներդրումն է: Գիտական այս մեծագույն նվաճումը հիմք է դարձել, որ նրա հետևորդ Ա. Խաչատրյանը զարգացնի ընդունելի դրույթները և կատարելության հասցնի այս կնճռոտ խնդրի լուծումը: Իր «Խոսքի մասերի հարցումային դասակարգումը»⁶ հողվածով հեղինակը, հենվելով Մ. Աբեղյանի իմաստաբանական դասակարգման վրա, համապատասխան հարցեր տալու եղանակով դասակարգել է հայոց լեզվի ողջ բառապաշարը: Մենք մեր հողվածով՝ փորձել ենք հայերենագիտության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետների խորքի վրա ներկայացնել Ա. Խաչատրյանի մեթոդը, ուստի այստեղ չենք անդրադառնա դրան, բայց մի պերճախոս հատված Ա. Խաչատրյանի հողվածից կներկայացնենք:

Ա. Խաչատրյանի առաջարկած մեթոդի արդյունքները հիմնականում արդարացվում են ակադ. Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ և կադապարային դասակարգումներով: Ինչո՞ւ է այդպես: Ա. Խաչատրյանը դա բացատրում է այսպես. «... տարբեր սկզբունքներով կատարվող դասակարգումները չեն բացառում միմյանց: Յուրաքանչյուր դասակարգում, եթե նրանում հետևողականորեն կիրառված են դասակարգմանը ներկայացվող հիմնական պահանջները (դասակարգման հիմունքի միասնականություն, դասակարգվող միավորների փոխբացատրելիություն և այլն), այս կամ այն չափով գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում (կարելի է այն չընդունել, բայց հերքել հնարավոր չէ)»⁸:

⁵ Նույն տեղում, էջ 130:

⁶ Ա. Խաչատրյան, Խոսքի մասերի հարցումային դասակարգումը, ԲԵՇ, 1986, հ. 3, էջ 56-65:

⁷ Տե՛ս Բ. Ներսիսյան, Հարցերով բառերի տեսակներն առանձնացնելու մեթոդը, ԲԵՇ, 2017, հ. 2 (23), էջ 52-65:

⁸ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 63:

Խոսքի մասերի դասակարգումը կամ, ավելի ստույգ, բառերի տեսակներն առանձնացնելն անկյունաքարային նշանակություն ունի լեզվի՝ որպես գիտության համար, քանի որ և՛ ձևաբանության, և՛ շարահյուսության մեջ կարևոր է, թե բառերն ինչ բառաձևեր կարող են ունենալ և նախադասության կազմում ինչ պաշտոններ կարող են կատարել: Այս առումով, թերևս, ամենակարևոր հարցերից մեկը կարելի է համարել այսպես կոչված անկախ դերբայների բառային արժեքը պարզաբանելու խնդիրը:

Հայտնի է, որ Մ. Աբեղյանը բայանունը համարում է գոյական, ենթակայականը՝ ածական, հարակատարը՝ բայածական, համակատարը՝ մակբայ: Ընդունված է ասել, որ այս դասակարգումը գործառական բնույթ ունի, և որ սրանք դերբայներ են, այսինքն՝ անդեմ բայեր:

Մ. Աբեղյանն այս առիթով ասում է. «Իրարուց որոշ կերպով պետք է տարբերել բայ=դիմավոր բայ (verbum finitum) և դերբայ (verbum infinitum): Առաջինները ցույց են տալիս դեմք, թիվ, ժամանակ և եղանակ, իսկ երկրորդները դեմք, թիվ, ժամանակ ու եղանակ չեն ցույց տալիս: Սրանք բայերի բներից ածանցված գոյականներ և ածականներ կամ մակբայներ են: ...մի թե «դերբայական ձևերը» գործածությամբ են»⁹: Այսինքն՝ ուզում է ասել, որ սրանք առանձին, ինքնուրույն բառային միավորներ են և ոչ թե զուտ գործառական տարբերակներ:

Նախ ասենք այն մասին, որ դերբայ ընդունողների կողմանն այն է, որ դրանք բայ են, քանի որ ունեն բայիմաստ, սեռ ու խնդրառություն: Գ. Ջահուկյանը հակադարձում է. «Սակայն եթե նկատի առնենք, որ՝ ա) բայիմաստը Գ. Սևակի ըմբռնմամբ բայարմատային իմաստն է և կարող է հանդես գալ նաև բայանունների մեջ, բ) սեռը բուն արժեքով (ներգործական և կրավորական իմաստների հակադրությամբ) հատուկ է միայն անցողական բայերին, իսկ գ) խնդրառությունը ոչ միշտ է բացահայտ արտահայտություն ստանում (թույլ խնդրառության դեպքում), ապա կստացվի, որ այդ հատկանիշներն անբավարար են և որոշ կարգի բայերից ածանցված դերբայների ու բայանունների տարբերակման համար որոշակի հիմքեր չեն տալիս»¹⁰:

Գ. Ջահուկյանը այս դեպքում, այնուամենայնիվ հակված լինելով ընդունելու դերբայական համակարգ, առաջ է քաշում հարցերի մի ամբողջ փունջ և ասում, որ դրանք լուծելու դեպքում միայն կարելի է գործառական մոտեցումն արդարացնել, այսինքն՝ Մ. Աբեղյանի սկզբունքն ընդունելի համարել:

Առաջարկում է հետևյալ դրույթները: Նախ «...հարկ կլինի իրարից անջատել լոկ որպես վերլուծական բայահիմք հանդես եկող «անկատար» (-ում), «վաղակատար» (-ել/-ացել) և «ժխտական» («ժխտման») (ի/-ա) «դերբայները հիմնականում գոյականի, ածականի (որոշչի) և մակբայի (մակորոշչի և պարագայի) գործառություն կատարող անորոշ (-ել/-ալ), «ենթակայական» (-ող/-

⁹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ը, էջ 588-591:

¹⁰ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի անդեմ բայաձևերը («դերբայները»), Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Բեյրութ, 2000, էջ 58:

ացող), «հարակատար» (-ած/-ացած), «ապառնի» (առաջին՝ -ելու/-ալու), երկրորդ (-ելիք/-ալիք) և «ընթացակցական» («անկատար երկրորդ») (-ելիս/-ալիս) «դերբայներից»¹¹:

Չարմանալին այն է, որ հետագա շարադրանքում հենց ինքը Գ. Ջահուկյանն է լուծում իր առաջադրած խնդիրը: Ո՞րն է դա. իրարից անջատել վերլուծական բայահիմքերը անկախ, ինքնուրույն գործածվող լիմաստ բառերից՝ հասկացություններից. «Վերստին անդրադառնալով «դերբայների» գործառական բաշխման հարցին՝ մենք այժմ պետք է նշենք, որ այս տարբերակման ժամանակ նկատի է առնվում հիմնական գործառությունը, այլապես մի շարք դերբայներ գուցորդում են ոչ միայն բայական և ոչ բայական գործառությունները, այլև վերջին դեպքում էլ կարող են ենթարկվել խոսքիմասային փոխանցումների: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ լայն հիմքեր նետած փոխակերպման գաղափարը հնարավորություն է տալիս բացատրելու դերբայական ձևերի ոչ բայական գործածությունները որպես գործառական փոխակերպումներ: ...Այսպիսով, կարելի է տարբերել ա) միայն բայահիմքային (-ում, -ել / -ացել, -ի/-ա), բ) հիմնականում գոյականական (-ել/-ալ), գ) հիմնականում ածականական (որոշչային) (-ող/-ացող, -ած/-ացած, -ելու/-ալու, -ելիք/-ալիք) և դ) հիմնականում մակբայական (պարագայական) (-ելիս/-ալիս) գործածություն ունեցող «դերբայներ»: Մրանցից առաջինները հանդես են գալիս որպես վերլուծական բայահիմքեր, և մենք ..., որոշ չափով հաշվի առնելով ավանդությունը, դրանք մտցնում ենք անդեմ բայաձևերի ընդհանուր համակարգի մեջ: -ելիք/-ալիք ածանցով կազմվող «դերբայը» գրեթե հավասարապես գործածվում է որպես գոյական, ընդ որում առանց ի-ի ձևերը (-ելի/-ալի) ժամանակակից հայերենում գուրկ են «դերբայական» արժեքից»¹²:

Կարծում ենք՝ իր վերլուծությունները շարունակելով՝ Գ. Ջահուկյանն ավելի հստակ է ցույց տալիս իր վերաբերմունքն այսպես կոչված «անկախ դերբայների» կազմությանը. «Ասածից պարզ է դառնում, որ «դերբայական» ձևերի կազմիչների համար ճիշտ չէ գործածել «վերջավորություն» տերմինը: Դրանք գործառական ածանցներ են, այսինքն՝ ածանցներ, որոնք կատարում են միայն գործառական փոխակերպում, բայց ոչ նոր իմաստի հավելում»¹³:

Շարադրանքից երևում է, որ Գ. Ջահուկյանը, այնուամենայնիվ, այս դեպքում որպես էլակետ է դիտարկում այն, որ այս բառերը բայական հիմքով են կազմվում: Դա է պատճառը, որ փոխակերպման արդյունք է համարում առաջացած ոչ բայ բառերը, որոնք, իբր, գործառական նպատակով են ստեղծվել: Այստեղից է գալիս փոխակերպական, գործառական ածանց անվանումը:

Այստեղ, կարծում ենք, տեղին է Մ. Աբեղյանի հռետորական հարցը. «Մի՞ թե

¹¹ Նույն տեղում, էջ 67:

¹² Նույն տեղում էջ 69:

¹³ Նույն տեղում, էջ 71-72:

դրանք գործածությամբ են բնորոշվում»: Բացի այդ, ի վերջո, եթե դրանք անձանցներ ենք համարում, ինչպես որ անում է Մ. Աբեղյանը, ուրեմն պետք է ընդունենք, որ դրանք երկրորդական բառակազմական ձևայիններ են, և անկախ նրանից՝ դրանք իմաստահավելական նշանակություն ունեն, թե ոչ, նոր բառեր են կազմում:

Հետաքրքիրն այն է, որ հետագայում Գ. Ջահուկյանն իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» մեծարժեք աշխատության մեջ¹⁴ նպատակ է հետապնդում գրական արևելահայերենի բառակազմությունն ուսումնասիրել իմաստաբանական մեթոդով: Այստեղ նա բայահիմքով կազմված բայանունների ու բայածականների և դերբայական գործառական ածանցների միջև հավասարության նշան է դնում, ավելին՝ համարում է, որ հենց վերջիններիս հիման վրա են դրանք առաջացել:

Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Անցնելով ...դերբայական ածանցներից բուն ածանցներին՝ դժվար չէ նկատել, որ դրանք մասամբ կազմավորված են հենց դերբայական մասնիկների հին և նոր գործածությունների բազայի վրա՝ ունենալով որոշ հավելական տարրեր:

Ամենից առաջ առանձնացնենք այն ածանցները, որոնք գործառապես գրեթե հավասարաբժեք են դերբայական ածանցներին և բայահիմքերից կերտում են գոյականներ, ածականներ և մակբայներ»¹⁵:

Սրան հաջորդում է այն, որ հեղինակը թվարկում է և՛ -ել, -ալ-ով կազմված -ելի, -ալի, -ելիք, -ալիք, նաև՝ -ած-ով կազմված -ածո, -ածու, -ածք, և՛ գուգահեռ է անցկացնում -ող-ի և -իչ-ի միջև, և՛ վկայակոչում է -անք, -այք, -ոց, -մունք, -իք, -ոց, -ություն, -ում, -ուստ, -ույք, -ք-ով կառույցները:

Սրանք նույն հարթության վրա քննարկելը նշանակում է, որ բոլորն էլ բայանուններ են: Համոզվելու համար համապատասխան հարցեր տանք. գրել, կարդալ - ի՞նչ անել=բայանուն, քանի որ կա, օր.՝ գրելուց, կարդալուց - ինչի՞ց, գալներդ - ձեր ի՞նչը, ածանցական կազմություն՝ կարմիր-կարմրել, երկրորդ-երկրորդել, -ող-ով կազմությունների դեպքում՝ ծնող՝ որպես հայր, մայր - ի՞նչ, ծնող՝ որպես նա, ով կամ ինչը, որ կատարում է, կատարել է կամ կկատարի տվյալ գործողությունը, հարցը՝ ի՞նչ, բայանուն: Սակայն այս բայանվան և նախորդի միջև տարբերությունն այն է, որ գրել, կարդալ գործողության անուն է, իսկ գրող, կարդացող բառերը՝ գործողություն կատարողի անուն (օր.՝ գիրք կարդացող): **Քնած** ավարտված գործողություն, հետևանք, վիճակ է, ուստի հարցն է ինչպիսի՞, այսինքն՝ բայածական: Խոսելիս բառի հարցն է ե՞րբ, այսինքն՝ գործողությունը կատարելու ժամանակահատվածը և ոչ թե գործողությունը, այլ կերպ՝ ի՞նչ անելու ժամանակ, ուրեմն՝ ե՞րբ կամ՝ այլ բնորոշումով՝ ժամանականիշ բառ, հասկացություն, ժամանակ ցույց տվող անուն:

¹⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 47:

Կարծում ենք՝ ներքոհիշյալ եզրակացությունը բխում է վերոհիշյալ դատողություններից: Այն է՝ -ել, -ալ, -ող, -ացող, -ած, -ացած, -ելիս, -ալիս վերջնաձանցներով կազմվում են բայանուններ: Այն, ինչ ասում էր Մ. Աբեղյանը դեռևս մեկ դար առաջ:

Այժմ՝ այսպես կոչված «կախյալ դերբայների» մասին: Մ. Աբեղյանը սրանք դերբայ է համարում թերևս այն պատճառով, որ նկատի ունի ծագումը, այն, թե ինչից են առաջացել. անկատարը երգելում, կարդալումից, վաղակատարը՝ -եալ-ի հնչյունափոխության հետևանքով, ապառնին՝ բայանվան հոլովածնից, այսինքն՝ առանձին, ինքնուրույն բառից ու բառաձևերից: Թերևս, սա է պատճառը, որ սրանցով ու էական բայով կառույցները համարում է դերբայ+օժանդակ բայ: Սակայն այս մոտեցումը խոցելի է նրանով, որ Մ. Աբեղյանը սրանց հետ է կապում կերպի քերականական կարգը, որը, ինչպես Գ. Ջահուկյանն է նկատում, լեզվաբանության մեջ ընդունված կերպի քերականական կարգին չի համընկնում: Այս առիթով նշենք, որ նման կառույցների հիմք+վերլուծական վերջավորություն մոտեցումն է ավելի համոզիչ, ինչպես անում է Գ. Ջահուկյանը, քանի որ վերոհիշյալները բառ դարձնողը էական բայն է: Այս մանրահամակարգում վիճելին Գ. Ջահուկյանը համարում է -ելու/-ալու-ով կազմվածները, որոնք դիտարկում է որպես որոշչային տարբերակներ և հանում սահմանականի համակարգից: Ինչ վերաբերում է այսպես կոչված «ժխտական» դերբային, ապա Մ. Աբեղյանը համոզիչ վերլուծությունների հիման վրա կտրականապես հերքում է նրա գոյությունը և անվանում պարզապես «կուրյոզ»: Նա բերում է փաստարկներ, թե ինչպես են առաջացել **գրի**, **կարդա** բայաձևերը, այն է՝ չեմ ի գրիլ, չեմ ի կարդալ, և աներկբայորեն համոզում, որ դրանք **ի** նախդրի անկման և հետագա հնչյունափոխության հետևանք են, ուստի և ոչ մի նոր դերբայ էլ չի առաջացել:

Հասկանալի է, որ Մ. Աբեղյանը չէր կարող շրջանցել նաև լեզվի համակարգում կարևորագույն երևույթներից մեկը՝ բայի սեռի հարցը:

Կարծում ենք՝ պատահական չէ, որ բայի սեռը Մ. Աբեղյանը ներկայացնում է շարահյուսության բաժնում՝ **խնդիր** վերնագրի տակ: Սա թերևս նշանակում է, որ մեծ գիտնականը բայի սեռը դիտարկում է որպես գործողության և օբյեկտի խնդրի փոխհարաբերություն, ըստ այդմ էլ առանձնացնում է անցողական և անանցողական բայեր, ավելին՝ առարկայական և ենթակայական, այլ կերպ՝ ներգործական և չեզոք սեռի բայեր: Իսկ սա ենթադրում է, որ **-վ** և **-ցն** ածանցներով կազմվում են անանցողական և անցողական բայեր, որոնք նոր բառեր են. **-վ**-ով կազմվում են 1) բուն կրավորական (օր.՝ Արյունն արյունով չի լվացվիլ), 2) անդրադարձ (օր.՝ Նա լվացվեցավ, սրբվեցավ) 3) փոխադարձ (օր.՝ Նրանք համբուրվեցան), 4) չեզոք (օր.՝ Քամին շարժվում է մեղմիկ), իսկ **-ցն**-ով կազմվում են պատճառական բայեր (օր.՝ Վարժապետն աշակերտին ուրիշ տեղ նստեցրեց):

Պարզ երևում է, որ բայի սեռը Մ. Աբեղյանը ներկայացնում է որպես շարահյուսական և բառակազմական հատկանիշներով բնութագրվող լեզվական երևույթ: Այստեղ հնարավոր չէ, իհարկե, անդրադառնալ հետազայում բայի սեռին առնչվող բազմաթիվ ուսումնասիրություններին, սակայն չենք կարող չնշել, որ պարզապես անհասկանալիորեն հետազայում այն համարվել է ձևաբանական կարգ, երբ ոչ մի երկրորդական բառահարաբերական ձևույթ չկա նշված բայերի կազմության մեջ:

Հասկանալի է, որ Մ. Աբեղյանի գիտական ժառանգության մասին խոսելիս անհնար է չանդրադառնալ հոլովների քանակին: Մեր կարծիքով, և՛ Մ. Աբեղյանի ու նրա կողմնակիցների, և՛ վեց, յոթ հոլով ընդունողների տարաձայնությունների հիմնական պատճառը նրանց ելակետային դրույթն է՝ հարացույցի ու շարակարգի հակադրությունը: Կարծում ենք, որ դրանք չհակադրելու, այլ համադրելու դեպքում բոլորովին ուրիշ արդյունքի կարելի է հասնել, ինչպես որ մենք փորձել ենք դա անել¹⁶: Բնականաբար անհնար է անդրադառնալ բոլոր տեսակետներին, բայց Մ. Աբեղյանի մոտեցումը գնահատելիս պետք է նշենք, որ նա հինգ հոլով է առանձնացնում հենց հարացույցում՝ համարելով, որ այստեղ կա հինգ բառաձև, սակայն շարակարգում ստիպված է լինում բառերի՝ նախադասության անդամների քերականական հարաբերությունները ճշգրիտ ներկայացնելու համար դիմել այն հոլովներին, որոնք նրա հարացույցում չկան: Ուրեմն ի՞նչ է ստացվում. հարացույցում ունենք հինգ անդամ, շարակարգում՝ յոթ, նույնիսկ՝ ութ: Մի լեզվում կարո՞ղ է լինել հոլովման երկու համակարգ: Իհարկե, ոչ:

Նույնը կարելի է ասել նաև վեց և յոթ հոլովի կողմնակիցների ելակետի մասին:

Այսպիսով, մենք փորձեցինք անդրադառնալ մեծանուն լեզվաբան Մ. Աբեղյանի տեսության այն հարցերին, որոնք գրական արևելահայերենի քերականության հիմնահարցերը կարելի է համարել: Նրա և՛ համախոհները, և՛ հակառակորդները իրենց տեսություններում ու աշխատություններում նշված առանցքային խնդիրներին անդրադառնալիս միշտ որպես ելակետ են ունեցել Մ. Աբեղյանի տեսությունը, որը, ցավոք, մինչև օրս հանիրավի գիտական օբյեկտիվ ամբողջական գնահատականի չի արժանացել: Կան հաջողված վերլուծություններ, սակայն դրանց մեծ մասը, դժբախտաբար, որպես կանոն միակողմանի է, թերի ու կանխակալ: Պիտի սփոփվենք նրանով, որ հարաբերակցային տեսության մեր մեծ երախտավորները՝ Է. Ադայանն ու Գ. Ջահուկյանը, Մ. Աբեղյան տեսաբանի անուրանալի նվաճումները հասցրել են նոր՝ բարձր մակարդակի, սակայն նրանց նվաճումները ևս մնացել են որպես մենագրությունների սեփականություն, դպրոցական ու բուհական դասագրքերում պատշաճ տեղ չեն գտել: Ցավալի է:

¹⁶ Տե՛ս Բ. Ներսիսյան, Յոթ հոլովի տեսությունը հիմնավորելու նոր մեթոդ, ՎԷՄ համահայկական հանդես, 2017, № 3 (59), էջ 106-117:

БАГРАТ НЕРСЕСЯН – Манук Абебян - теоретик грамматики восточноармянского литературного языка. – В статье затрагиваются фундаментальные проблемы грамматики литературного восточноармянского языка. Выдающийся ученый Манук Абебян почти сто лет назад создал научно обоснованное учение, основываясь на логические и семасиологические принципы лингвистики. Речь идет, в частности, об определении слова. В данном случае ученый учитывает его семантику. Причастия и деепричастия считает отдельными словами, то есть отглагольными именами и отглагольными прилагательными. Залог глагола определяет противопоставлением переходности и непереходности глагола. С помощью глагольных инфиксов создаются новые слова и соответственно меняется залог глагола. В парадигматическом ряду выделяет пять падежей, а в синтагматическом – восемь. Вышеизложенное имеет огромное значение, как в лексикологии, так и в грамматике восточноармянского литературного языка. Известные ученые Э. Агаян и Г. Джаукян, основываясь на теорию структурной лингвистики, развили теорию М. Абебяна о проблематичных вопросах касающихся отглагольных имён, глагольных инфиксов, глагольных наклонений, категорий залога и вида, проблем количества падежей и т.д. К сожалению, научные достижения выдающихся ученых не нашли должного места в нормативной грамматике литературного восточноармянского языка.

Ключевые слова: классификация слов, функциональные суффиксы, отглагольные имена, переходность – непереходность, категория залога, категория вида, глагольные инфиксы, синтагма, парадигма, количество падежей

BAGRAT NERSISYAN – Manuk Abeghyan, a Theorist of the Grammar of the Eastern Armenian Literary Language. – The article addresses fundamental issues in the grammar of this language. Manuk Abeghyan, nearly a century ago, developed a scientifically grounded doctrine based on the logical and semasiological principles of linguistics, particularly focusing on the definition of a word and considering its semantics. In this regard, he treats participles and gerunds as separate words, that is, as verbal nouns and verbal adjectives.

The voice of a verb is determined by contrasting transitivity and intransitivity. With the help of verbal infixes, new words are created and the voice of the verb changes, accordingly. In the paradigmatic series, he identifies five cases, and in the syntagmatic series, eight. This work is of great importance both in lexicology and in the grammar of the Eastern Armenian literary language. Renowned scholars E. Aghayan and G. Jahukyan, based on the theory of structural linguistics, developed M. Abeghyan's theory in problematic areas concerning verbal nouns, verbal infixes, verbal moods, categories of voice and aspect, and the issues of the number of cases, etc. Unfortunately, the scientific achievements of these outstanding scholars have not found their rightful place in the normative grammar of the Eastern Armenian literary language.

Key words: word classification, functional suffixes, verbal nouns, transitivity-intransitivity, category of voice, category of aspect, verbal infixes, syntagma, paradigm, number of cases

[YEREVAN STATE
UNIVERSITY]
PUBLISHING HOUSE